

28 BEWIJS IN HET STRAFRECHT

Marijke Malsch

28.1 INLEIDING

Het strafrecht is het meest ‘publieke’ van alle rechtsgebieden. Strafzaken krijgen verreweg de meeste aandacht in de media, het rechtsgebied is vaker onderwerp van maatschappelijk debat, en beslissingen van de strafrechter grijpen het diepst in in de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen, denk aan de gevangenisstraf. Vooral de ingrijpendheid van de sancties die kunnen worden opgelegd in het strafrecht vormt een belangrijke reden voor een nauwkeurige wettelijke regeling van het bewijs van een ten laste gelegd feit. Juist bij diep ingrijpende sancties is het van groot belang dat het feit waarvan iemand wordt verdacht, ook daadwerkelijk bewezen kan worden geacht, zodat we er zo goed als zeker van kunnen zijn dat de verdachte ook de dader is.

Voordat een rechter een verdachte mag veroordelen en een straf mag opleggen, moet aan een aantal wettelijke voorwaarden worden voldaan. De rechter moet op basis van in de wet neergelegde bewijsmiddelen de overtuiging hebben gekregen dat het feit dat het Openbaar Ministerie ten laste heeft gelegd, inderdaad zo is gepleegd door deze verdachte.

Er is veel onderzoek gedaan in Nederland naar de wettige bewijsmiddelen, de betrouwbaarheid ervan en hoe zij binnen de strafrechtspraak worden gehanteerd. Zowel juristen als empirisch onderzoekers buigen zich over bewijs en bewijsrecht. Een belangrijke aanleiding voor deze extra aandacht werd gevormd door een aantal gerechtelijke dwalingen, denk aan onder meer de Puttense moordzaak en de Schiedammer parkmoord, waarbij een herziening plaatsvond en later een andere persoon werd veroordeeld. Deze dwalingen lieten zien dat het rechterlijk oordeel over het bewijs feilbaar kan zijn en dat, ook in hoger beroep en beroep in cassatie, een enkele maal niet (op tijd) ontdekt wordt dat het bewijs onvoldoende was voor een bewezenverklaring.

Deze bijdrage gaat eerst in op de juridische regels voor het bewijs in het Nederlandse strafrecht (par. 28.2). De jurisprudentie wordt daarbij niet besproken. Het zogenoemde ‘negatief-wettelijke’ Nederlandse bewijsstelsel wordt uitgelegd, de verschillende wettelijke bewijsmiddelen worden beschreven, en aangegeven wordt welke bewijsminima er gelden.

In paragraaf 28.3 wordt het Nederlandse empirische onderzoek naar het bewijs in het strafrecht samengevat. Ingegaan wordt op de rol die processen-verbaal, als een van de meest gebruikte bewijsmiddelen, in ons strafrecht spelen. Ook wordt aandacht besteed aan de dactyloscopie, waaronder het gebruik voor het bewijs van vingerafdrukken en als verbijzondering daarvan de handpalmafdrukken. De mogelijkheden van DNA-analyse hebben zich de afgelopen decennia sterk uitgebreid: het afnemen van lichaamsmateriaal kan door de voortschrijdende techniek tegenwoordig op een eenvoudiger wijze plaatsvinden dan vroeger, en het is nu ook in veel meer situaties wettelijk toegestaan om dat te doen dan dertig jaar geleden. De wetgeving die verschillende vormen van DNA-analyse toestaat, breidt zich steeds verder uit. In deze paragraaf wordt beschreven hoe deze vorm van forensisch bewijs in de praktijk wordt gebruikt en welke vragen naar de betrouwbaarheid van DNA-bewijs spelen.

De verklaring van de verdachte is eveneens een veelvoorkomend bewijsmiddel. Het onderzoek naar verhoortechnieken die worden toegepast bij verdachtenverhoren wordt besproken. Ingegaan wordt bovendien op wat bekend is uit empirisch onderzoek over het vaststellen van leugens tijdens het verdachtenverhoor, en over wat non-verbaal gedrag zegt over de juistheid van de verklaring. Daarna wordt het empirische onderzoek naar getuigenverklaringen samengevat, waarbij deels dezelfde vragen spelen als bij verklaringen van verdachten, en deels andere.

Tot besluit van paragraaf 28.3 worden de (afnemende) mogelijkheden besproken van de Nederlandse rechter om bewijs goed te toetsen. Deze afnemende toetsingsmogelijkheden kunnen het risico op een onjuiste veroordeling dan wel een onjuiste vrijspraak vergroten. Er wordt niet of slechts in geringe mate ingegaan op de puur *technische* aspecten van de verschillende vormen van bewijs; de focus ligt vooral op het onderzoek naar het *gebruik* van bewijs en de *risico's* die daarmee samenhangen. De nadruk ligt in deze bijdrage bovendien op (onderzoek naar) het *systeem* en niet op (onderzoek naar) de individuele beslissingen van de professionals over het bewijs. Niet wordt ingegaan op vragen als: hoe beoordelen de professionals dit bewijs, welke (psychologische) valkuilen bestaan daarbij en welke fouten worden gemaakt?¹ Deze bijdrage behandelt het rechtspsychologische onderzoek dat de laatste decennia is gedaan naar diverse soorten van bewijs en de onzekerheden die met deze typen van bewijs samenhangen.

Onderwerpen die evenmin aan de orde komen in deze bijdrage zijn: onderzoek naar motiveringen door rechters, de formele argumentatieleer, het verschil tussen leken en

1 Zie voor overzichten van het Nederlandse onderzoek hiernaar Van Koppen, De Keijser, Horselenberg & Jelacic, 2017.

rechters wat betreft het oordelen over bewijs, de discussie over onrechtmatig verkregen bewijs, toetsing in hoger beroep en in beroep in cassatie, bayesiaans redeneren,² en straf-toemeting.³ De reden waarom deze onderwerpen niet worden behandeld, is dat de beschikbare ruimte hiervoor ontbrak.

Het overzicht van het empirisch onderzoek dat in deze bijdrage staat, is waarschijnlijk niet uitputtend. Er is veel onderzoek gedaan naar de toepassing van het strafrechtelijk bewijsrecht in de praktijk. Getracht is om de belangrijkste onderwerpen en de onderzoeken daarnaar in deze bijdrage te betrekken.

In paragraaf 28.4 worden de empirische onderzoeksvragen voor de toekomst besproken.

28.2 DE WETTELIJKE REGELING VAN HET STRAFRECHTELIJKE BEWIJSRECHT

Negatief-wettelijk bewijsstelsel

Nederland kent een zogenoemd ‘negatief-wettelijk’ bewijsstelsel. Dit houdt in dat de rechter slechts gebruik mag maken van hetgeen in de wet als bewijsmiddel is aangewezen (art. 339 Wetboek van Strafvordering (Sv)). De opsomming van de *bewijsmiddelen* is limitatief; er mogen geen andere bewijsmiddelen worden gebruikt dan die de wet noemt. Bovendien moet de rechter op grond van die bewijsmiddelen de *overtuiging* hebben gekregen dat het feit is begaan door deze verdachte (art. 338 Sv).⁴

De door de wet genoemde bewijsmiddelen zijn: de eigen waarneming van de rechter (art. 339 lid 1 Sv), de verklaring van de verdachte (art. 341 lid 4 Sv), de verklaring van de getuige (art. 342 lid 2 Sv), de verklaring van de deskundige (art. 343 lid 1 Sv), schriftelijke bescheiden (art. 344 lid 1 Sv) en ‘andere geschriften’, maar die alleen voor zover er een relatie is met een ander bewijsmiddel (art. 344 lid 1 sub 5 Sv). De rechter is vrij in de keuze van de bewijsmiddelen die hij⁵ gebruikt voor het bewijs dan wel achterwege laat, en hoeft die keuze niet te verantwoorden.⁶ De bewijsbeslissing van de rechter moet in het vonnis worden gemotiveerd (art. 359 lid 3 Sv).

2 Over bayesiaans redeneren is een stevige discussie gevoerd, zie diverse bijdragen in *Expertise en Recht*. Deelnemers aan deze discussie zijn (niet uitputtend): Sjerps, Berger, Van Koppen, Prakken, Meester, De Groot, Aben, Alkemade, Stickelbroek en Stoel. Zie over de bruikbaarheid van bayesiaans redeneren in de praktijk ook Van Koppen, 2011.

3 Voor al deze onderwerpen kunnen vele literatuurreferenties worden gevonden. Vanwege de omvang van de literatuur hierover wordt het aan de lezer overgelaten deze te vinden.

4 Mevis, 2006.

5 Waar ‘hij’ staat kan ook ‘zij’ worden gelezen.

6 Mevis, 2019.

In positief-wettelijke stelsels is de rechter gedwongen bij een bepaalde hoeveelheid bewijs het feit bewezen te verklaren. Bij vrije stelsels is de rechter vrij om al het beschikbare materiaal te gebruiken om het feit wel of niet bewezen te verklaren.⁷

Het Nederlandse negatief-wettelijke bewijsstelsel lijkt restrictiever dan het is. Via bijvoorbeeld de eigen waarneming van de rechter (het eerstgenoemde bewijsmiddel) kunnen veel vormen van informatie worden meegenomen voor het bewijs die op zich niet direct vallen onder een wettelijk bewijsmiddel; denk aan camerabeelden, tekeningen, geluidsopnamen en dergelijke. Bovendien wordt in het Nederlandse strafprocesrecht de *de auditu*-verklaring als bewijs aanvaard. Dat betekent dat een verklaring-van-horen-zeggen als bewijs mag worden gebruikt, dus ook als dit om een niet-beëdigde getuigenverklaring gaat. Daarmee komen veel verklaringen en andere feiten ter kennis van de rechter die ‘formeel’ eigenlijk niet onder de wettelijke bewijsmiddelen vallen. In feite nadert het Nederlandse bewijsstelsel daarmee tot op grote hoogte een vrij bewijsstelsel.

Bewijsminima

Er moet een bepaalde hoeveelheid bewijs zijn voordat een rechter een verdachte schuldig mag verklaren aan het feit dat ten laste is gelegd. Met andere woorden, er gelden bepaalde ‘bewijsminima’. Zo is één enkele getuigenverklaring onvoldoende voor het bewijs (art. 342 lid 2 Sv). Hetzelfde geldt voor een verklaring (vaak zal het hierbij om een bekentenis gaan) van de verdachte (art. 341 lid 4 Sv). Er is een meer algemene regel in het strafrechtelijke bewijsrecht dat er altijd minimaal twee bewijsmiddelen moeten zijn.⁸ In het vorenstaande is reeds aangegeven dat de beperking tot wettelijke bewijsmiddelen niet zo strikt is als op grond van de wet zou kunnen worden verwacht. Iets soortgelijks geldt voor de bewijsminima: die kunnen eveneens soms worden omzeild met behulp van de *de auditu*-verklaring en het bewijsmiddel van de eigen waarneming van de rechter. Bovendien worden er weinig eisen gesteld aan wat als ‘tweede’ bewijsmiddel wordt geaccepteerd.

Een uitzondering op de algemene eis van twee bewijsmiddelen vormt het proces-verbaal (pv): het bewijs dat de verdachte het feit heeft gepleegd, mag worden aangenomen op één proces-verbaal, mits dit aan bepaalde voorwaarden voldoet, zoals onder meer dat het pv op ambtseed moet zijn opgemaakt (art. 344 lid 2 Sv). Deze bepaling laat veel vertrouwen zien in het vermogen van de politie om goede waarnemingen te doen, en tevens om daar juist, correct en volledig verslag van te doen. Bovendien vereenvoudigt dit het bewijzen van een – meestal relatief licht – strafbaar feit.

7 Corstens, 2018.

8 Corstens, 2018.

Hierna worden de verschillende bewijsmiddelen nader geïntroduceerd.

De eigen waarneming van de rechter

Als door de politie spullen in beslag zijn genomen, kunnen die via het bewijsmiddel van de ‘eigen waarneming van de rechter’ voor het bewijs worden gebruikt; denk aan een wapen, een kledingstuk dat is gedragen, een tiwrap die gebruikt is om iemand te knevelen. Ook video- of audio-opnamen kunnen op die manier voor het bewijs worden gebruikt, evenals schetsen, kaarten of inbrekerswerktuigen. Daarnaast kan de rechter op de zitting proberen vast te stellen of de verdachte voldoet aan het signalement dat door een getuige is opgegeven. De rechter bekijkt of beluistert wat hem getoond wordt, en vermeldt hardop wat hij waarneemt. De griffier noteert dit in het proces-verbaal van de zitting, en die waarnemingen kunnen aldus voor het bewijs worden gebruikt.

Verklaring van de verdachte

De verklaring van de verdachte is een belangrijk bewijsmiddel. Vaak zal de verdachte reeds bij de politie een bekentenis afleggen, en dat volhouden tot bij de rechter op zitting. Andere verdachten ontkennen het feit (deels) of zwijgen. Sommige verdachten stellen hun verklaringen steeds weer bij.

Ook bij een bekentenis zal de rechter er alert op moeten zijn dat deze wellicht niet (helemaal) klopt. Alertheid is met name nodig bij kwetsbare verdachten, zoals minderjarigen of licht verstandelijk beperkte personen. Vooral de laatste groep is gevoelig voor suggestie; zij willen de verhoorder een plezier doen, of antwoorden op alle vragen ‘ja’, ook als het eigenlijk ‘nee’ is, zonder dat de verhoorder dit altijd in de gaten heeft.⁹ Onjuiste verklaringen kunnen het gevolg zijn. Die kunnen via het dossier een eigen leven gaan leiden, mede omdat het proces-verbaal vaak niet duidelijk maakt of een verdachte een verstandelijke beperking heeft, en de verhorende ambtenaar dit wellicht ook niet heeft onderkend.

Verklaring van de getuige

Ook de verklaring van de getuige is een belangrijk bewijsmiddel. Als getuige worden vaak slachtoffers gehoord, maar het kan ook gaan om omstanders, of om personen die iets kunnen zeggen over de verdachte, zoals familieleden, partners of collega’s. Net als verdachten kunnen getuigen liegen, eromheen draaien, zich iets anders herinneren dan er daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, of ervan overtuigd zijn dat zij de waarheid spreken terwijl

9 Teeuwen, 2012.

dat niet het geval is. Er is veel (rechtspychologisch) onderzoek gedaan naar getuigenverklaringen.¹⁰

Verklaring van een deskundige

Een deskundige verklaart over wat zijn wetenschap en kennis hem leren omtrent datgene wat aan zijn oordeel is onderworpen, zo stelt artikel 343 Sv. Een deskundige is een persoon die beschikt over specifieke kennis op een bepaald terrein die hem in staat stelt voor de strafzaak relevante informatie te verstrekken of daarvoor relevant onderzoek te doen.¹¹

Tal van typen deskundigen kunnen worden ingeschakeld ten behoeve van het bewijs in strafzaken, dan wel een andere beslissing die de rechter moet nemen in de zaak. Technische deskundigheidsgebieden worden verzorgd door het Nederlands Forensisch Instituut (NFI) en andere forensische instituten, maar in sommige gevallen ook door de politie zelf. Belangrijk forensisch-technisch onderzoek gaat onder meer over dactylosporen (vingerafdrukken, handpalmafdrukken), haren, bloed, huidschilfers, vezels, glasonderzoek en DNA. Het doel van dit type deskundigenbijdragen is het helpen bij de waarheidsvinding.

Daarnaast wordt vaak gedragskundig onderzoek gedaan. Psychologen kunnen uitspraken doen over de betrouwbaarheid van verklaringen, bijvoorbeeld van kinderen, van zedenslachtoffers of van personen met een verstandelijke beperking. Psychiaters en psychologen onderzoeken stoornissen bij verdachten en kunnen uitspraken doen over de vraag of er een verband is met de mate waarin de verdachte in vrijheid zijn wil kon bepalen. Dit type uitspraken helpt de rechter bij het vaststellen van de mate van toerekeningsvatbaarheid. Naar dit type deskundigheid is veel onderzoek gedaan.

Schriftelijke bescheiden

In kwantitatieve zin zijn ‘schriftelijke bescheiden’ een zeer belangrijk bewijsmiddel, dat verwijst naar (schriftelijke) stukken met tekst erop. Het Nederlandse strafproces leunt sterk op het (vooral nog voornamelijk schriftelijke) dossier. Dit hangt samen met het feit dat het meeste onderzoek vóór de zitting wordt gedaan, onder meer door politie, rechter-commissaris en deskundigen. De resultaten daarvan worden vastgelegd in processen-verbaal en rapporten die in het dossier worden opgenomen. De acceptatie van de *de auditu*-verklaring is een belangrijke reden dat Nederlandse strafzittingen vaak het karakter hebben van ‘dossierzittingen’.

10 Zie hiervoor het rechtspychologisch onderzoek naar getuigenverklaringen in diverse bijdragen in Van Koppen et al., 2017.

11 Corstens, 2018.

28.3 HET EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR HET BEWIJS IN HET STRAFRECHT

De bespreking van empirisch onderzoek naar het bewijs in het strafrecht in dit deel van de bijdrage vindt in een wat andere volgorde plaats dan die hiervoor bij de opsomming van de bewijsmiddelen is gehanteerd. Aangeknoopt wordt bij *wat in de praktijk de meest gebruikte vormen van bewijs* zijn. Ook worden soms *andere dan de wettelijke benamingen gehanteerd*. Er wordt meer direct naar de *inhoud* van de bewijsmiddelen verwezen. Zo wordt er bijvoorbeeld gesproken over ‘DNA-bewijs’, of over ‘dactyloscopisch bewijs’ in plaats van ‘deskundigenbewijs’, en over ‘proces-verbaal’ in plaats van ‘schriftelijk bescheid’.

Omdat processen-verbaal, als schriftelijk bescheid, kwantitatief een zeer belangrijk bewijsmiddel zijn, wordt hiermee begonnen. Daarna komen dactyloscopische sporen (vingersporen en handpalmsporen) en DNA-bewijs aan de orde, als vormen van forensisch bewijs die veel worden gebruikt en waar ook regelmatig empirisch onderzoek naar wordt gedaan. Ook andere vormen van forensisch bewijs komen aan bod. Naast de verklaring van verdachte en getuige wordt eveneens het rechtspsychologische onderzoek naar het verhoor van de verdachte besproken. Dit onderzoek laat zien dat verhoormethoden van invloed kunnen zijn op de inhoud van de verklaring, en dus op de bewijsbeslissing.

Tot besluit wordt kort ingegaan op onderzoek naar de (afnemende) mogelijkheden binnen het Nederlandse strafrechtssysteem voor de rechter om bewijs goed te toetsen.

Processen-verbaal

De wettelijke regeling van het proces-verbaal is summier. Naast de plicht om zo snel mogelijk proces-verbaal op te maken (art. 152 Sv) en de formele eisen waaraan een proces-verbaal moet voldoen (art. 153 Sv), bepaalt de wet dat het proces-verbaal zo veel mogelijk een uitdrukkelijke opgave (moet) bevatten van de ‘redenen van wetenschap’. Dit betekent in gewoon Nederlands dat de verbalisant moet vermelden uit welke bron hij zijn informatie heeft gehaald. Verklaringen van de verdachte, zeker als het om een bekentenis gaat, moeten zo veel mogelijk in zijn eigen woorden worden weergegeven, zo bepaalt artikel 29 lid 3 Sv. En tot slot bepaalt artikel 344 lid 2 Sv dat het bewijs van een strafbaar feit kan worden aangenomen op basis van één enkel proces-verbaal van een opsporingsambtenaar.

Processen-verbaal (pv’s) zijn verschillende malen geanalyseerd, waarbij diverse pv-stijlen zijn onderscheiden en waarbij empirisch is nagegaan of zij het verhoor goed weergeven, wat er is weggelaten, en of er ‘vertekening’ heeft plaatsgevonden. De verschillende pv-stijlen of -vormen geven elk het verhoor op een andere wijze weer, zo blijkt uit deze analyses.

In de eerste hier te bespreken pv-stijl, de zogenoemde ‘monoloogvorm’, worden alle of de meeste door de verhoorder gestelde vragen weggelaten.¹² Dit type pv presenteert het verhaal van de verdachte als een vrijelijk vertelde monoloog, waarbij het niet duidelijk is of er druk op de verdachte is uitgeoefend om antwoord te geven. Uit dit soort pv’s kan lang niet altijd worden opgemaakt waarom een verdachte bijvoorbeeld op een gegeven moment is gaan bekennen.¹³ Rechters krijgen bij het lezen van dit soort pv’s geen (volledig en adequaat) beeld van de interactie tussen verdachte en verhoorder, en dat kan de waarheidsvinding bemoeilijken.

Vraag-antwoord-pv’s, de tweede onderscheiden pv-stijl, laten in ieder geval (een deel van) de door de verhoorder gestelde vragen zien. Als gevolg van verbeterplannen in de nasleep van de Schiedammer parkmoord is er een verplichting voor de politie gekomen om vraag-antwoord-pv’s te schrijven. Maar ook vraag-antwoord-pv’s zijn meestal nog samenvattingen, zo is gebleken uit een analyse van de verschillende typen pv’s.¹⁴ Vrijwel altijd laten verbalisanten gedeeltes weg die naar hun oordeel niet relevant zijn. Soms kunnen die gedeeltes echter wél van belang zijn, bijvoorbeeld als de verdachte steeds maar dezelfde vragen worden gesteld en deze uiteindelijk, door de daardoor ontstane druk, iets (anders) gaat verklaren. Aangezien aan pv’s meestal niet te zien valt dat zij een samenvatting zijn en wat er is weggelaten, is er echter meestal geen aanleiding om nader onderzoek hiernaar te doen. Mogelijke vertekening wordt dan niet onderkend.

De derde pv-stijl die wordt gehanteerd, de ‘gerecontextualiseerde monoloogvorm’, laat eveneens méér de interactie tussen verhoorder en verdachte zien dan de ‘kale’ monoloogvorm. In deze stijl zegt, althans volgens het pv, de verdachte: ‘U, voorzitter, vraagt waarom ik toen in Rotterdam was’, en geeft vervolgens zelf het antwoord: ‘Ik, verdachte, vertel u dat ik daar was omdat ik bij mijn zuster op bezoek ging.’ Deze pv-vorm is omslachtig en geeft het daadwerkelijke verhoor niet erg adequaat weer, ondanks dat wél (een deel van) de gestelde vragen worden opgenomen.¹⁵

Onderzoek naar processen-verbaal, waarbij systematische vergelijkingen zijn gemaakt tussen (auditieve en audiovisuele) opnamen van verdachtenverhoren en de pv’s hiervan, laat zien dat pv’s van verdachtenverhoor vaak vertekend presenteren. Het taalgebruik in pv’s, vooral ook dat van de verdachte, wijkt vaak af van de taal die hij in werkelijkheid heeft gebruikt.¹⁶

12 Komter, 2019; Smets & Ponsaers, 2011; Malsch, De Keijser, Kranendonk & De Gruijter, 2010.

13 Komter, 2006.

14 Malsch et al., 2015.

15 Komter, 2019.

16 Malsch et al., 2015.

Het gedeelte dat wordt weggelaten uit pv's kan sterk variëren tussen de verschillende verbalisanten en tussen de verschillende typen verhoor, zo bleek uit experimenteel onderzoek waarbij een verhoor werd nagespeeld door een acteur en twee rechercheurs, en waarbij vijf rechercheurs een pv opmaakten zoals zij gewend waren dit te doen.¹⁷ Pv's geven gemiddeld een kwart van het verhoor weer, zo liet een systematische vergelijking zien van opnamen van 55 verhoren met de pv's ervan.¹⁸ De hoofdvragen, waarin een nieuw onderwerp wordt aangesneden, worden meestal wél weergegeven in het pv (63%), maar van de vervolgvragen komt maar 25% in het pv terecht. Van alle antwoorden die tijdens de verhoren zijn gegeven (de meeste door de verdachte), komt 21% terug in het pv. Van alle interacties bij elkaar wordt 32% weergegeven in het pv.¹⁹

Confrontaties, bijvoorbeeld met belastend bewijs of met tegenstrijdige verklaringen van de verdachte zelf, worden niet altijd volledig weergegeven, of zelfs in hun geheel weggelaten. In verhoren van ontkennende verdachten wordt druk opgebouwd om de verdachte een verklaring te laten afleggen. Dat gebeurt door vragen steeds te herhalen, of door bijvoorbeeld te melden dat een getuige de verdachte heeft gezien op de plaats delict. Die opbouw van de druk werd in enkele zaken slechts samengevat in een enkel zinnetje weergegeven, of geheel weggelaten. Dit vermindert de controleerbaarheid van het verhoor. Emoties die speelden en de spanning bij de verdachte blijken eveneens vaak niet of nauwelijks uit het pv. Het taalgebruik van de verdachte wordt aangepast. Hierdoor lijkt het contact tussen verdachte en verhoorder vloeiender te verlopen dan het geval was. Het lijkt alsof er geen druk is uitgeoefend, terwijl dat soms wél het geval was. De bron van de informatie verschuift bovendien soms in het pv: woorden die uit de mond van de verdachte lijken te komen, komen eigenlijk bij de verbalisant vandaan. Maar dat leest de rechter niet in het pv.

Het Nederlandse strafproces gaat uit van de assumptie dat schriftelijke verslagleggingen, zoals pv's, correct en volledig zijn. Rechters stellen zelden uit zichzelf een proces-verbaal ter discussie, zo bleek uit interviews die bij procesdeelnemers (rechercheurs, officieren van justitie, advocaten en rechters) zijn afgenomen.²⁰ Het zou ook ondoenlijk zijn als zij zich bij elk pv zouden moeten afvragen of dit wel volledig en correct is. Een eenmaal vastgesteld pv valt daardoor moeilijk nog te wijzigen, zeker als het door de verdachte is ondertekend.

17 Malsch et al., 2010.

18 Bij dit onderzoek had de onderzoeker de beschikking over zowel de (auditieve of audiovisuele) opnamen als de processen-verbaal van in totaal 55 verdachtenverhoren. Op het politiebureau vergeleek zij deze op diverse punten, zoals: het aantal woorden dat werd uitgesproken tijdens het verhoor en dat wel of niet terecht kwam in het proces-verbaal, non-verbaal gedrag, stiltes die vielen en de vraag of deze in het proces-verbaal werden genoteerd.

19 Malsch et al., 2015.

20 Malsch et al., 2015.

Het komt voor dat verdachten een pv ondertekenen zonder het eerst nog door te lezen, zo constateerde Haket uit haar observatieonderzoek van verdachtenverhoren in verkrachttingszaken.²¹ Ze zijn moe na het verhoor en willen naar huis, of willen in ieder geval dat het verhoor stopt. Dat betekent dat een belangrijk controlemiddel op pv's ontbreekt. Wellicht brengt de aanwezigheid van de raadsman bij het verhoor hier, als dit eenmaal is ingeburgerd en effectief is, verandering in.

Vinger- en handpalmsporen (dactyloscopie)

De afname van vingerafdrukken bij een verdachte wordt in het Wetboek van Strafvordering geregeld in de artikelen 55c en 61a. Vingerafdrukken worden op het politiebureau standaard bij een verdachte afgenomen bij een feit waarvoor voorlopige hechtenis kan worden opgelegd, dus voor de wat zwaardere feiten. Het doel van deze afname is het vaststellen van de *identiteit* van de aangehouden persoon, maar de vingerafdrukken mogen ook worden gebruikt voor de *opsporing* (art. 55c lid 4 Sv). Vingerafdrukken worden dan vergeleken met een spoor dat gevonden is op de plaats delict, en met vingersporen en -afdrukken die al in de databank HAVANK zitten.²²

Ook handpalmafdrukken kunnen worden vergeleken met sporen op de plaats delict. Handpalmafdrukken worden, anders dan vingerafdrukken, meestal alleen op het politiebureau afgenomen als er een handpalmspoor is gevonden op de plaats delict, dus als er een 'onderzoeksbelang' is, zo blijkt uit interviewonderzoek.²³ Over het algemeen wordt ervan uitgegaan dat dactyloscopische sporen ('dactysporen', zoals vingersporen en handpalmsporen) uniek zijn voor de persoon.²⁴

Het deskundigenoordeel over dactyloscopische sporen en mogelijke matches (overeenkomst tussen spoor en afdruk) bevat een belangrijk subjectief element.²⁵ Zo constateerden dactyloscopen tijdens diverse experimenten waarbij zij hetzelfde spoor moesten beoordelen, sterk van elkaar verschillende aantallen punten van overeenkomst tussen spoor en afdruk.²⁶ Dit subjectieve element komt nog niet voldoende tot uiting in de rapporten, en evenmin in de rechterlijke uitspraken, zo is op basis van een analyse van rechterlijke uitspraken geconcludeerd; onzekerheden worden onvoldoende weergegeven.²⁷ Dat kan als risico

21 Haket, 2007.

22 Het Automatische VingerAfdrukkensysteem Nederlandse Kollektie.

23 Malsch, Lammers & Van den Berg, 2018a; De Wilde, Malsch, Van der Berg, Lammers & Stevens, 2017.

24 Broeders, 2003.

25 Dror, 2015.

26 Voor een overzicht van dit type experimenteel onderzoek, zie Dror, 2015.

27 Malsch et al., 2018a.

hebben dat rechters een match als ‘zeker’ beoordelen, terwijl deze sterk subjectief is en dus mogelijk geen match is.

Interviews met een groep respondenten, bestaande uit een senior forensisch onderzoeker, een forensisch medewerker, dactylocoop en sporencoördinator, een forensisch officier van justitie en een officier van justitie in team Interventies, en een tactische rechercheur, lieten zien dat het gebruik van de handpalmvergelijking meerwaarde heeft, zowel in vergelijking met vingersporen als in vergelijking met DNA.²⁸ Handpalmsporen geven soms duidelijke aanwijzingen over welke handelingen de persoon van wie de sporen afkomstig zijn, verrichtte; zij geven dus informatie op het zogenoemde ‘activiteitsniveau’ (wat deed de persoon van wie het spoor afkomstig is?) en niet slechts op ‘bronniveau’ (van wie is het spoor mogelijk afkomstig?), zo vertelden geïnterviewden. Zo worden bij het inklimmen van een huis vaak handpalmsporen gevonden op de raamkozijnen. Omdat handpalmsporen een groter oppervlakte beslaan dan vingersporen, is er sneller sprake van een voldoende groot aantal punten van overeenkomst om een betrouwbare vergelijking te kunnen maken met de afdruk die in de databank is opgenomen.

In vergelijking met DNA, dat verplaatsbaar is (denk aan een door iemand anders gerookte peuk die door een inbreker op de plaats delict wordt gelegd om de politie te misleiden), zijn dactylosporen duidelijker *dadersporen*; dactylosporen zijn minder makkelijk overplaatsbaar, zo is gebleken uit de interviews. Het empirisch onderzoek naar handpalmafdrukken heeft vooralsnog niet geleid tot een wetswijziging ten behoeve van een ruimer gebruik van dit forensisch bewijsmiddel.²⁹

DNA-bewijs

DNA-onderzoek wordt in het Wetboek van Strafvordering apart geregeld en heeft betrekking op *het vergelijken van DNA-profielen* (art. 151a Sv). De officier van justitie en de rechter-commissaris kunnen verdachten van ernstige feiten verplichten om lichaamsmateriaal af te staan (art. 151b lid 1 en art. 195a Sv), en dan gaat het meestal om wangslimvlies. Het verkregen DNA-profiel wordt vervolgens vergeleken met DNA-sporen die op de plaats delict zijn gevonden. Ook worden ze opgenomen in de DNA-databank om te bepalen of ze matchen met DNA dat al in de databank zit.

28 Malsch et al., 2018a.

29 De Wilde et al. 2017; Malsch et al., 2018a.

Ook kan DNA worden afgenomen ten behoeve van het vaststellen van *uiterlijk waarneembare persoonskenmerken* van de onbekende verdachte of het slachtoffer (art. 151d Sv). Dergelijk onderzoek mag (op het moment van schrijven van deze bijdrage) gericht zijn op de vaststelling van het geslacht, de geografische herkomst, de oogkleur en de haarkleur. Aan dit lijstje zal binnenkort 'huidskleur' worden toegevoegd.³⁰

DNA-onderzoek kan ook worden verricht voor het vaststellen van *verwantschap* (art. 151da Sv). Als een familielid van de dader in de DNA-databank zit, kan de politie via hem of haar bij een verdachte komen.³¹ En de Wet DNA-onderzoek bij veroordeelden verplicht veroordeelden van een delict waarvoor voorlopige hechtenis is toegelaten en aan wie een (voorwaardelijke) vrijheidsbenemende straf, maatregel of een taakstraf is opgelegd, tot het afstaan van celmateriaal.^{32, 33}

De DNA-databank voor strafzaken is door de diverse wetten en wetswijzigingen zoals hiervoor genoemd sterk in omvang gegroeid.³⁴ Volgens een publicatie uit begin 2019 bevat de databank op dat moment meer dan 300.000 profielen van personen en ongeveer 75.000 sporen.³⁵

Om met elkaar matchende DNA-profielen (van sporen onderling of van een spoor en een referentieprofiel van een persoon) te interpreteren is het van belang te weten hoe groot de kans is dat de DNA-profielen *bij toeval* met elkaar matchen. Naarmate de kans hierop kleiner is, is de bewijswaarde van de gevonden match hoger. De berekende frequentie van vóórkomen van een volledig DNA-profiel (met DNA-kenmerken van tien of meer loci) is altijd kleiner dan één op een miljard. Een volledig DNA-profiel is dus extreem zeldzaam, wat de kans op een toevallige match heel klein maakt, en daarmee is in die situatie DNA behoorlijk hard bewijs van een match.³⁶

30 Brief van de minister van Justitie en Veiligheid aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 9 januari 2019, *Kamerstukken II* 2018/19, 31415, nr. 22, p. 1.

31 Aben, 2019.

32 Wet van 16 september 2004, houdende regeling van DNA-onderzoek bij veroordeelden, *Stb* 2004, 465, zoals laatstelijk gewijzigd op 12 maart 2014, *Stb* 2014, 125.

33 Het Besluit DNA-onderzoek in strafzaken regelt een aantal zorgvuldigheidseisen, o.a. wat betreft het beheer van een DNA-databank in strafzaken; zie <https://wetten.overheid.nl/BWBR0012791/2018-02-01>.

34 Over het niet wettelijk geregelde grootschalige DNA-onderzoek, zie De Poot & Kruisbergen, 2006, www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/dna-bevolkingsonderzoeken.aspx. Dit type DNA-onderzoek is vooral relevant voor de opsporing.

35 Meulenbroek & Aben, 2019.

36 Meulenbroek, 2009.

Dankzij technische ontwikkelingen kunnen tegenwoordig uit minieme hoeveelheden lichaamsmateriaal tóch DNA-profielen worden verkregen.³⁷ Zelfs uit contactsporen kan nu een DNA-profiel worden gemaakt. Deurkrukken kunnen bijvoorbeeld worden bemonsterd, en uit het gevonden lichaamsmateriaal kan een DNA-profiel worden verkregen. Vaak zijn dergelijke DNA-profielen echter *onvolledig*, ze bestaan uit een kleiner aantal pieken. Daardoor is er een grotere kans op een match; ook personen waarvan het gevonden lichaamsmateriaal niet afkomstig is, kunnen matchen met dit profiel. Bij internationale uitwisseling van matches zou er bij matches van 6 loci (dus bij profielen die maar een beperkt aantal pieken bevatten) in maar liefst 41% van de rapportages een onterechte verdenking kunnen ontstaan.³⁸

Bij contactsporen gaat het daarnaast vaak om *mengprofielen*: veel mensen hebben een deurkruk aangeraakt, en zij dragen allen mogelijk bij aan het DNA-materiaal dat wordt verkregen. Ook is niet altijd bekend om wat voor soort lichaamsmateriaal het gaat (bloed, sperma, urine, huidschilfers). Vaak zal dit lichaamsmateriaal niet ‘delictgerelateerd’ zijn: in de kamer waar het misdrijf werd gepleegd, kwamen ook veel mensen die hier niets mee te maken hadden.

Om na te gaan hoe DNA-deskundigen oordelen over onvolledige en mengprofielen werd in onderzoek met een quasi-experimenteel design een casus met enkele mengprofielen gezonden naar negentien DNA-deskundigen uit zeven landen. Hun werd gevraagd een DNA-rapport te schrijven op de wijze waarop zij gewend zijn dit te doen. De rapporten die de deskundigen schreven, bleken op verschillende onderdelen sterk van elkaar af te wijken. Belangrijke punten van verschil betroffen de lengte van het rapport, het wel of niet opnemen van de DNA-profielen in het rapport, maar vooral de conclusies over de mate van belastendheid van een al dan niet gevonden match. Bij een van de mengprofielen in deze casus varieerden de deskundigenoordelen zelfs van een *uitsluiting* van de verdachte als donor van het lichaamsmateriaal, tot *een voor de verdachte zeer belastend oordeel* over dat profiel, zo bleek uit een vergelijking tussen de rapporten.³⁹

Onvolledige en mengprofielen werden in dit onderzoek dus op zeer verschillende wijzen geïnterpreteerd en gerapporteerd.⁴⁰ Deze situatie zal zich in de toekomst door de technische

37 Zie Broeders, 2008, over de gevolgen van gevoeliger technieken.

38 Zie Van der Beek, Kloosterman & Sjerps, 2011; De Knijff, 2004.

39 De Keijser, Malsch, Luining, Weulen Kranenbarg & Lenssen, 2016; Malsch, De Keijser, Luining, Weulen Kranenbarg & Lenssen, 2016.

40 De kans op foutieve oordelen wordt hierdoor vergroot. Zie daarover eveneens Berger & Aben, 2010; Meulenbroek, De Blaeij & Kloosterman, 2009.

ontwikkelingen vaker kunnen voordoen, met de mogelijke risico's voor de waarheidsvinding die daaruit kunnen volgen.⁴¹

Deskundigenrapporten zijn niet altijd goed te begrijpen voor juristen, zoals diverse onderzoeken hebben laten zien. In deze onderzoeken werd proefpersonen gevraagd om de deskundigenconclusies in eigen woorden weer te geven; hierbij maakten zij vaak fouten.⁴² Onderzoek met een quasi-experimenteel design heeft laten zien dat DNA-rapporten wel begrijpelijker kunnen worden gemaakt. Een DNA-rapport werd op verschillende wijzen herschreven (taalgebruik vereenvoudigd, extra uitleg toegevoegd), en de verschillende versies van het rapport werden aan een groep procesdeelnemers voorgelegd. Het toevoegen van informatie en uitleg aan DNA-rapporten maakt deze begrijpelijker, zo bleek uit dit onderzoek. Lezers maken dan ook minder fouten bij het interpreteren van het DNA-bewijs, en ze overschatten hun eigen kennis minder, zo bleek. Deze stap vereist echter extra inspanning, die vooral nog meestal niet lijkt te worden geleverd.⁴³

In de meeste Nederlandse strafzaken is er geen tegendeskundige; meestal wordt slechts één deskundige gevraagd te rapporteren. Contra-expertise is niet vaak aanwezig en wordt niet altijd toegewezen als de verdediging erom vraagt.⁴⁴ Dat heeft als gevolg dat er weinig of geen discussie wordt gevoerd over de inhoud van het DNA-rapport. Bijna altijd neemt de rechter de deskundigenconclusie zó over, zo bleek uit onderzoek.⁴⁵ Dit kan een risico zijn, nu de uitkomsten van DNA-onderzoek niet altijd 'hard' zijn.⁴⁶

Andere forensische deskundigheidsgebieden

Naast DNA-onderzoek zijn er nog diverse andere soorten forensisch onderzoek die door het NFI worden gedaan. Ook zijn er andere forensische instituten naast het NFI. The Maastricht Forensic Institute (TMFI), Independent Forensic Services (IFS) en andere

41 Zie voor methoden die het NFI hanteert om DNA-analyse zo onbevooroordeeld te laten plaatsvinden, en dus het deskundigenoordeel zo weinig mogelijk te laten beïnvloeden: Meulenbroek et al., 2009. Zie voor een handreiking aan de lezer bij het steeds complexer worden van forensische expertise: Meulenbroek, 2011.

42 Merckelbach, Crombag & Van Koppen, 2003; De Keijser, Elffers, Kok & Sjerps, 2009; Broeders, 2010; Malsch, Taverne, Elffers, De Keijser & Kranendonk, 2013.

43 Malsch, Taverne, De Keijser, Elffers & Kranendonk, 2014.

44 In andere landen worden vaak wel 'tegendeskundigen' ingeschakeld. Zie Malsch & Freckelton, 2005. Zie ook Rijnsburger & Malsch, 2013, die nagingen hoe vaak er tegendeskundigen zijn en welk effect die hebben op het debat dat over de deskundigenbijdrage wordt gevoerd.

45 Rijnsburger & Malsch, 2013. Zie over de, niet altijd positieve, ervaringen van een deskundige in de rechtszaal: Giard, 2017.

46 De Keijser et al., 2016; Malsch et al., 2016.

instituten doen forensisch onderzoek, maar het NFI doet het meeste. Het NFI doet vrijwel al zijn onderzoek in opdracht van politie en justitie; de andere instituten hebben ook andere opdrachtgevers.

Andere vormen van forensisch-technisch onderzoek zijn forensisch-antropologisch onderzoek, onderzoek van schotwonden, bloedspattensporenonderzoek, toxicologie, beeldonderzoek, biometrie, vezelonderzoek en verkeersongevallenonderzoek.⁴⁷ De meeste van deze deskundigen geven in hun rapporten indicaties voor het antwoord op ‘identiteitsvragen’, dus vragen over wat de bron is van een spoor, wie een persoon (een gevonden lijk bijvoorbeeld) is, of uit welke verzameling een object, zoals een kogel of glassplinters, afkomstig is. De deskundigen die rapporten schrijven, krijgen te maken met soortgelijke onzekerheden, mogelijke vertekeningen en interpretatieproblemen als die hiervoor zijn genoemd bij de bespreking van DNA-bewijs en dactylosporen. Ook worden zij geconfronteerd met de vraag hoe – op een begrijpelijke manier – aan juristen uit te leggen welk onderzoek is gedaan en hoe de conclusies moeten of kunnen worden gewaardeerd.

De verklaring van de verdachte

De verklaring van de verdachte is een belangrijk bewijsmiddel. Verdachten worden meestal door zowel de politie als door de rechter ter zitting gehoord. In ingewikkelder zaken wordt de verdachte tevens gehoord door een rechter-commissaris. Vooral bij ontkennende verdachten en bij zwaardere strafbare feiten vinden vaak meerdere verhoren plaats. Het verhoor is bedoeld om meer te weten te komen over een strafbaar feit dat (mogelijk) is gepleegd en over de betrokkenheid van de verdachte hierbij. Als er nog weinig bewijs is, heeft het verhoor vooral ten doel om informatie te krijgen die tot de oplossing van het strafbare feit kan leiden.⁴⁸

Het verdachtenverhoor is geen vrijblijvend gesprek en er is geen sprake van een gelijkwaardige relatie. De verdachte is meestal aangehouden en zit vast op het politiebureau. Hij bevindt zich dus in een dwangsituatie die hem afhankelijk maakt van de autoriteiten.⁴⁹ Een verdachtenverhoor mag nooit alleen gericht zijn op het verkrijgen van een bekentenis en er mag geen ontoelaatbare druk worden uitgeoefend op de verdachte. Als er ontoelaatbare druk wordt uitgeoefend op de verdachte, wordt zijn ‘verklaringsvrijheid’ aangetast (art. 29 lid 1 Sv, het zogenoemde ‘pressieverbod’).⁵⁰ Verhoorders proberen vaak om de

47 Voor een volledig overzicht, zie www.forensischinstituut.nl/forensisch-onderzoek.

48 Zie de beschrijving van diverse onderzoeken naar het verdachtenverhoor in Vrij, 2017.

49 Vrij, 2017.

50 Corstens, 2018.

verdachte ‘aan de praat te krijgen’: zij sturen erop aan dat hij een verklaring gaat afleggen over een mogelijke betrokkenheid bij het feit. Een ontkenning wordt daarbij door de verhoorders meestal niet zomaar voor ‘waar’ aangenomen, zeker als er al bewijs is dat belastend is.⁵¹

Druk tijdens een verhoor op een (zwakke) verdachte kan leiden tot een onjuiste verklaring dan wel een valse bekentenis. In bijvoorbeeld de Schiedammer Parkmoord werd de valsheid van de bekentenis van de oorspronkelijke verdachte niet onderkend, niet door de politie, niet door het Openbaar Ministerie en niet door de verschillende rechters die zich over de zaak bogen, zo bleek uit een aantal analyses van het dossier in deze zaak. De druk die op de toenmalige verdachte werd uitgeoefend, was niet ‘geverbaliseerd’ in het proces-verbaal, en er waren geen opnamen van het eerste verhoor gemaakt.⁵²

Verhoortechnieken

Er bestaan diverse verhoormethoden om een zwiigende of ontkenkende verdachte te verleiden tot het afleggen van een (bekenkende) verklaring. Daarbij worden ‘harde’ en ‘zachte’ verhoormethoden onderscheiden.⁵³ De zogenoemde ‘Reid-techniek’ is een harde verhoormethode die vooral in de Verenigde Staten wordt toegepast. Het doel van deze methode is in de eerste plaats om een bekentenis te verkrijgen. Bij deze techniek wordt de verdachte uit zijn dagelijkse routine gehaald en wordt hij ‘geïsoleerd’: verhoord in een kleine, geluiddichte kamer waar weinig meubilair in staat en die geen comfort biedt. De verhoorders maken onder meer gebruik van fictief bewijsmateriaal. Zij spelen in op de gemoedstoestand van de verdachte. Het voorhouden van vals bewijsmateriaal, het bagatelliseren of juist opblazen van het misdrijf dat is gepleegd en andere technieken om de druk op de verdachte te verhogen, zijn toegelaten.⁵⁴

De vroegere Nederlandse ‘Zaanse verhoormethode’ bevatte duidelijke elementen uit deze Amerikaanse verhoormethode. Sommige onderdelen van deze methode worden nog steeds gebruikt, zoals het inschakelen van een gedragsdeskundige, het langdurig en intensief verhoren, het confronteren van de verdachte met foto’s die betrekking hebben op het strafbare feit, en het geven van aanwijzingen aan de verhoorders vanuit een regiekamer.⁵⁵

51 Vrij, 2017.

52 Van Koppen, 2003; Posthumus, 2005.

53 Vrij, 2017; Malsch & De Boer, 2019.

54 Zie voor een analyse van deze verhoormethode, en het onderzoek daarnaar: Vrij, 2017; Malsch & De Boer, 2019.

55 Vrij, 2017.

‘Zachtere’ verhoormethoden worden vooral in Engeland en Nederland gehanteerd. In Engeland zijn deze deels een gevolg van eerdere *miscarriages of justice* (gerechtelijke dwaalingen) bij vermeende IRA-terroristen. Bij deze verhoormethoden is er een goed ingewijde rechercheur die de verdachte rustig vertelt wat de beschuldiging is en op grond van welk bewijsmateriaal men tot die beschuldiging is gekomen. De nadruk ligt meer op het achterhalen van de waarheid, en minder op het verkrijgen van een bekentenis. Het verhoor lijkt meer op een gesprek. Er wordt beduidend minder pressie op de verdachte uitgeoefend bij deze verhoormethoden dan bij de Reid- en vergelijkbare technieken.⁵⁶

Uit Amerikaans onderzoek naar *miscarriages of justice* blijkt dat foutieve veroordelingen zich vooral voordeden als de verdachte ten onrechte had bekend.⁵⁷ Met name kwetsbare verdachten, zoals minderjarigen of verdachten met een verstandelijke beperking, blijken soms vals te bekennen als er druk op hen wordt uitgeoefend. De valsheid van de bekentnissen kwam in deze zaken ook bij de rechter niet aan het licht. Pas vele jaren later bleek door DNA-onderzoek wie de werkelijke daders in deze zaken waren. Een disproportioneel gedeelte van de (Amerikaanse) valse bekentnissen is afkomstig van verstandelijk beperkte verdachten/veroordeelden, die met ‘harde’ verhoortechnieken zijn verhoord, zoals de Reid-techniek. Zij zijn aantoonbaar gevoeliger voor druk en geven daar makkelijker aan toe dan niet-verstandelijk beperkte verdachten.⁵⁸ Deze onderzoeksbevindingen zijn van veel belang voor de Nederlandse manier van verhoren, omdat ook in Nederland druk wordt uitgeoefend op verdachten, en er ook in Nederland foutieve veroordelingen plaatsvinden, zoals uit veelvuldige rechtspsychologische analyses is gebleken.⁵⁹

Non-verbaal gedrag

De politie wil tijdens een verdachtenverhoor graag weten of de verdachte de waarheid spreekt en let daarom goed op zijn non-verbale gedrag. Verreweg de meeste non-verbale gedragingen duiden echter *niet* op liegen, zo blijkt uit veelvuldig experimenteel onderzoek.⁶⁰ Bij stotteren, wegstaren en frimelen wordt vaak gedacht dat de persoon liegt. Onderzoek laat echter zien dat er niet een dergelijk onomstotelijk verband is. Sommige andere gedragingen kunnen wél op liegen duiden, zoals een hoge stem en het minder bewegen maken met handen en voeten. Maar op dat gedrag wordt juist minder goed gelet, of het wordt niet goed geïnterpreteerd. Zowel leken als professionals letten vooral op gedragingen

56 Vrij, 2017; Malsch & De Boer, 2019.

57 Garrett, 2009; Kassin et al., 2010; Van Koppen et al., 2017.

58 Kassin et al., 2010.

59 Zie Van Koppen et al., 2017.

60 Voor een overzicht van dit experimentele onderzoek, zie Vrij & Winkel, 2017.

die niet op liegen blijken te duiden. Onderzoek van opnamen van verhoren en de oordelen van leken en professionals daarover laat zien dat leken vaker afgaan op de verkeerde gedragingen dan professionals.⁶¹

Getuigenverklaringen

Omdat het niet mogelijk bleek om een auteur te vinden die het – belangrijke – onderwerp van de getuigenverklaring zou behandelen voor deze Encyclopedie, volgt hierna een korte weergave van Nederlands rechtspsychologisch onderzoek naar getuigenverklaringen, om deze omissie toch enigszins te vullen. Wellicht dat in een volgende uitgave van de Encyclopedie wél een volledige bijdrage over empirisch onderzoek naar getuigenverklaringen kan worden opgenomen. Noodgedwongen heeft de volgende beschrijving dus een summier en samenvattend karakter.

Het onderzoek naar (de verklaring van) de getuige richt zich op de volgende deelonderwerpen: het geheugen van getuigen, herinneringen, vergeten en vergissen,⁶² het verhoren van getuigen,⁶³ de rol van suggestie,⁶⁴ hervonden herinneringen,⁶⁵ het getuigen door kinderen,⁶⁶ het geheugen van kinderen⁶⁷ en posttraumatische stressstoornis.⁶⁸ Dit type onderzoek maakt vaak gebruik van experimenten en van observatie. Daarnaast komt ook analyse van op schrift gestelde verhoren regelmatig voor. Een deel van de bevindingen van onderzoek dat naar het verhoren van de *verdachte* is gedaan, kan eveneens van toepassing zijn op het verhoren van de *getuige*, zoals de invloed van verhoortechnieken en het (al dan niet terecht) letten op non-verbaal gedrag. Kennis over hervonden herinneringen en de posttraumatische stressstoornis is echter meer specifiek voor de getuige.

Een belangrijke bevinding uit het empirisch onderzoek naar getuigenverklaringen is dat het geheugen over het algemeen behoorlijk goed werkt, in ieder geval voldoende om zich in het dagelijks leven te kunnen handhaven.⁶⁹ Niettemin worden fouten gemaakt bij het zich herinneren van gebeurtenissen en zijn mensen gevoelig voor suggestie. Onderzoek laat zien dat vooral kinderen, ouderen en verstandelijk beperkte personen relatief gevoelig

61 Hierbij is een quasi-experimenteel design gehanteerd, zie Malsch, Van Zanten & Elffers, 2018b.

62 Wessel & Wolters, 2017.

63 Horselenberg, Boon, Odinet & Vredeveltdt, 2017.

64 Rassin, 2017.

65 Wessel et al., 2017.

66 Horselenberg & Van Koppen, 2017.

67 Otgaar & Jellicic, 2017.

68 Kunst, 2017.

69 Van Koppen, 2011.

zijn voor suggestie. Zij gaan onder druk soms gefantaseerde verhalen vertellen. Het is van groot belang om van dit soort effecten op de hoogte te zijn als iemand wordt opgeroepen om een getuigenverklaring af te leggen, zeker als het om deze groepen kwetsbare personen gaat.⁷⁰

Sociale beïnvloeding kan plaatsvinden bij zowel kinderen als volwassenen: een verhaal verandert steeds meer, al naar gelang door hoeveel mensen het is doorverteld. Een verklaring van een getuige (maar ook van een verdachte) kan daardoor in de loop der tijd veranderen. Bij het zich herinneren speelt het effect van *confirmation bias* vaak een rol: er bestaat een algemene neiging om informatie die past bij de eigen inzichten en opvattingen meer gewicht te geven en beter te onthouden dan informatie die hiermee in strijd is.⁷¹ Al deze factoren kunnen van invloed zijn op herinneringen en verklaringen van (oog)getuigen van een strafbaar feit, en bij het verhoren van getuigen moet met deze factoren rekening worden gehouden. Voor het getuigenverhoor zijn inmiddels diverse verhoortechnieken ontwikkeld die trachten om de getuige zo goed mogelijk zijn herinneringen te laten vertellen, en tegelijkertijd de invloed van storende factoren te vermijden. Naar deze technieken is ook veelvuldig empirisch onderzoek gedaan.⁷²

Het onderzoek naar getuigenverhoren heeft eraan bijgedragen dat er kindvriendelijke studio's zijn gekomen waar kinderen en slachtoffers van seksuele misdrijven via speciale verhoortechnieken worden verhoord. Deze verhoren worden standaard opgenomen. Ook osloconfrontaties, waarbij getest wordt hoe goed de herinneringen van getuigen zijn, vloeien voort uit rechtspsychologisch onderzoek naar (de feilbaarheid van) het geheugen van de getuige.⁷³

In de hiervoor gegeven beschrijving van de verschillende soorten bewijs is het onderzoek naar de belangrijkste en meest gebruikte bewijsmiddelen aan de orde gekomen, en zijn de dilemma's inherent aan deze vormen van bewijs behandeld. Omdat een juiste bewijsbeslissing staat of valt met de toetsingsmogelijkheden voor de rechter van het bewijs, wordt daar in de volgende paragraaf nader op ingegaan.

Het Nederlandse strafrechtssysteem en de toetsing door de rechter

Het is de rechter die uiteindelijk het verzamelde bewijs toetst en beslist op welke wijze dit wel of niet bijdraagt aan een bewezenverklaring of een vrijspraak. De mogelijkheden die

70 Wessel & Wolters, 2017.

71 Crombag, 2017.

72 Zie voor een overzicht: Horselenberg et al., 2017.

73 Van Koppen & Horselenberg, 2017.

de rechter heeft tot daadwerkelijke toetsing hangen samen met kenmerken van het strafrechtssysteem.⁷⁴ Een belangrijk element daarbij is de zogenoemde ‘onmiddellijkheid’: wordt het bewijs in zijn meest oorspronkelijke vorm aan de rechter voorgelegd of gebeurt dat via een ‘middel’?⁷⁵ Als er veel ‘onmiddellijkheid’ is, kan verwacht worden dat het bewijs beter te toetsen valt dan als het via een ‘middel’, zoals bijvoorbeeld een proces-verbaal, wordt voorgelegd aan de rechter. Daarbij lijken beeld en geluid als ‘middel’ betere toetsingsmogelijkheden te bieden dan een schriftelijk proces-verbaal, dat, zoals het in deze bijdrage besproken empirisch onderzoek heeft aangetoond, een sterk samengevatte (en vaak vertekende) weergave biedt. Maar ook bij beeld en geluid treden vertekeningen op. Vooral beeld kan suggestief zijn, zonder dat de kijker zich daarvan bewust is. Bepaalde zichtbare zenuwachtige gedragingen worden bijvoorbeeld vaak als liegen geïnterpreteerd, terwijl voor dat verband geen empirische evidentie bestaat, zo is uit veelvuldig empirisch onderzoek door middel van experimenten en analyse van beelden gebleken.⁷⁶ Omdat het Nederlandse strafproces relatief weinig onmiddellijkheid kent (het meeste bewijs wordt veelal via een ‘middel’ aan de rechter voorgelegd; zie de eerder gemaakte opmerkingen over de acceptatie van *de auditu*verklaringen als bewijs), is een grondige toetsing door de rechter minder goed mogelijk.

Interviewonderzoek en documentanalyse (analyse van rechterlijke uitspraken) hebben laten zien dat toetsing van bewijs door de rechter door nog andere factoren wordt bemoeilijkt.⁷⁷ De rechter is, door onder meer ontwikkelingen in de jurisprudentie van vooral de Hoge Raad, weinig actief in het zelf onderzoeken van het bewijs. Er bestaat daarnaast veel, niet altijd volledig gerechtvaardigd, vertrouwen in het werk van politie, Openbaar Ministerie en deskundigen.⁷⁸ Ook worden steeds meer zaken niet meer door de rechter zelf afgedaan, maar door politie en Openbaar Ministerie in de vorm van de strafbeschikking. De schuldvaststelling vindt weinig zorgvuldig plaats bij de strafbeschikking, zo is verschillende malen vastgesteld, zowel in wetenschappelijk onderzoek als in rapporten

74 In deze paragraaf wordt niet ingegaan op onderzoek naar *fallacies* (beoordelingsfouten) in (rechterlijke) beslissingen over het bewijs. Slechts de structuurkenmerken van het strafrechtssysteem die een goede toetsing van bewijs bevorderen of juist belemmeren, worden besproken. Zie voor deze afbakening eveneens de inleiding op deze bijdrage.

75 Zie voor een niet-empirische behandeling van het beginsel van de onmiddellijkheid, waarin veel empirisch onderzoek wordt besproken: Dubelaar, 2014. De mate van onmiddellijkheid van de strafprocedure hangt o.a. samen met de vraag of er lekenparticipatie in het rechtssysteem is. Hoe groter de schaal waarop leken participeren in een strafrechtssysteem (zoals in bijna alle landen buiten Nederland), hoe meer onmiddellijkheid. Zie Malsch, 2009, 2013.

76 Vrij & Winkel, 2017; Malsch et al., 2018b.

77 Devroe, Malsch, Matthys & Minderman, 2017; Malsch, 2017.

78 Voor uitvoerige besprekingen van wat er allemaal mis kan gaan in individuele zaken, zie (niet uitputtend) Crombag, Van Koppen & Wagenaar, 1992; Wagenaar, Israëls & Van Koppen, 2009; Crombag, 2017, en de diverse bijdragen in Van Koppen et al., 2017.

van de procureur-generaal. Het percentage vrijspraken, als verzet wordt ingesteld, loopt bij ZSM (een procedure om zo snel mogelijk zoveel mogelijk zaken af te doen, waarbij geen rechter meer aan te pas komt) op tot 23%.^{79, 80}

Rechters lijken zich ten slotte, als gevolg van het feit dat zij weinig bekend zijn met empirisch onderzoek, niet altijd voldoende bewust te zijn van de inherente onzekerheden die aan sommige bewijsmiddelen kleven. De tijdsdruk waaronder rechters moeten werken, vergroot waarschijnlijk de neiging om bewijs soms niet grondig genoeg te onderzoeken. Al deze factoren kunnen bijdragen aan een onvoldoende zorgvuldige waarheidsvinding.

28.4 TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Toekomstig onderzoek dient zich onder meer te richten op de volgende drie vragen:

1. Hoe kunnen toepasbare bevindingen van empirisch onderzoek beter hun weg vinden in de rechtspraak?
2. Hoe kan bevorderd worden dat de rechtspraak meer kennisneemt van deze bevindingen en deze ook toepast?⁸¹
3. Wat zijn de kenmerken van het Nederlandse strafrechtssysteem die een grondige toetsing van bewijs bevorderen of belemmeren?

De factoren waarop bij dit onderzoek zou moeten worden gelet zijn, samengevat:

- het dossierkarakter van het Nederlandse strafproces, dat samenhangt met:
 - het doen van het meeste onderzoek vóór de zitting door politie, rechter-commissaris en deskundigen;
 - de aanvaarding door de rechtspraak van de *de auditu*-verklaring als bewijs;
 - het vaak omvangrijk dossier dat hiervan het gevolg is;
 - de gebreken in processen-verbaal en andere verslaglegging over verhoren;
 - de moeilijke kenbaarheid van deze gebreken;

79 Zie het rapport van de procureur-generaal bij de Hoge Raad, *Beproefd verzet: over de naleving van de wet door het Openbaar Ministerie bij de afhandeling van het verzet tegen een OM-strafbeschikking*, 2017, p. 120: in verzetszaken bij procedure ZSM spreekt de rechter de verdachte in 23% van de zaken vrij. Het rapport concludeert (p. 120): '(...) dat in elk geval een deel van het grote aantal vrijspraken toegeschreven kan worden aan een gebrek aan wettig en overtuigend bewijs dat al kenbaar was toen de strafbeschikking werd uitgevaardigd. Dat betekent dat ook het grote aantal vrijspraken kan worden gezien als een indicatie dat de schuldvaststelling bij het uitvaardigen van de strafbeschikking zorgvuldiger kan en moet.'

80 Voor een overzicht van dit onderzoek zie Malsch, 2018.

81 Malsch, 2019.

- de marginale en op onderdelen ook afnemende rol van de rechter binnen het Nederlandse rechtssysteem als ‘eind’-toetsers van het bewijs;⁸²
- rapportage door deskundigen die niet in alle gevallen voldoende volledig en begrijpelijk is voor rechter, officier van justitie en advocaat;⁸³
- de vaak weinig diepgaande toetsing van deskundigenbewijs, die mede in verband staat met het feit dat tegendeskundigen er vaak niet zijn en dat deskundigen vaak niet worden opgeroepen voor de zitting.⁸⁴

Rechtsvergelijking kan inzicht bieden in hoe andere landen met dit soort vraagstukken omgaan, eventuele best practices identificeren, dan wel laten zien welke valkuilen moeten worden vermeden. Het feit dat het beginsel van de onmiddellijkheid in andere landen meestal op een grotere schaal wordt toegepast dan in Nederland, kan betekenen dat in die landen een grondiger feitenonderzoek door de rechter plaatsvindt dan in ons land.

Diverse andere landen kennen eveneens rechterlijke dwalingen, en hoewel er op punten overeenkomsten lijken te zijn met de Nederlandse, hebben die ook deels andere oorzaken.⁸⁵ Te denken valt aan de inzet van diverse soorten deskundigen die in andere landen wellicht minder sterk moeten voldoen aan bepaalde kwaliteitseisen dan in Nederland, dan wel een in vergelijking groter commercieel motief hebben.⁸⁶ Zoals Nederland misschien van andere landen kan leren, is het omgekeerde eveneens het geval.

LITERATUUR

Aben, D. (2019). Juridische aspecten van (grootschalig) DNA-verwantschapsonderzoek. *Expertise en Recht*, 1, 20-33.

Beek, C.P. van der, Kloosterman, A.D., & Sjerps, M.J. (2011). De detectie van vals positieve en de preventie van vals negatieve matches bij grootschalige DNA-databankvergelijkingen. *Expertise en Recht*, 6, 219-221.

Berger, C.E.H., & Aben, D.J.C. (2010). Bewijs en overtuiging: Een helder zicht op valkuilen. *Expertise en Recht*, 5/6, 162.

82 Malsch, 2017, 2018. Zie ook Mevis, 2019.

83 Malsch et al., 2013.

84 Rijnsburger & Malsch, 2013.

85 Van Koppen et al., 2017; Malsch & De Boer, 2019.

86 Van Koppen et al., 2017.

- Broeders, A.P.A. (2003). *Op zoek naar de bron: Over de grondslagen van de criminalistiek en de waardering van het forensisch bewijs*. Deventer: Kluwer.
- Broeders, A.P.A. (2008). Low copy number DNA in Engeland en Wales: Weer terug van even weggeweest. *Expertise en Recht*, 3, 69-71.
- Broeders, A.P.A. (2010). DNA-onderzoek en gerechtelijke dwalingen – over Femkes tunnel. In G.K. Schoep, C.P.M. Cleiren, J.P. van der Leun, & P.M. Schuyt (red.), *Vervlechting van domeinen: Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.L. de Wijkerslooth* (p. 161-171). Deventer: Kluwer.
- Corstens, G.J.M. (2018). *Het Nederlands strafprocesrecht* (9e druk, bewerkt door M.J. Borgers en T. Kooijmans). Deventer: Wolters Kluwer.
- Crombag, H.F.M. (2017). Over tunnelvisie. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horse- lenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 385-396). Den Haag: Boom juridisch.
- Crombag, H.F.M., Koppen, P.J. van, & Wagenaar, W.A. (1992). *Dubieuze zaken: De psychologie van strafrechtelijk bewijs*. Amsterdam: Contact.
- Devroe, E., Malsch, M., Matthys, J., & Minderman, G. (2017). *Toezicht op strafvorderlijk overheidsoptreden*. Den Haag: WODC.
- Dror, I.E. (2015). Cognitive neuroscience in forensic science: Understanding and utilizing the human element. *Philosophical Transaction of the Royal Society B*, 307, 20140255.
- Dubelaar, M.J. (2014). *Betrouwbaar getuigenbewijs: Totstandkoming en waardering van strafrechtelijke getuigenverklaringen in perspectief*. Deventer: Kluwer.
- Garrett, B.L. (2009). *The substance of false confessions* (Public Law and Legal Theory Working Paper Series, Paper 136). University of Virginia Law School.
- Giard, R. (2017). Rechters en partijdeskundigen: Over de (on)deskundigheid en (on)partijdigheid van experts. *Expertise en Recht*, 4, 135-145.
- Haket, V. (2007). *Veranderende verhalen in het strafrecht: De ontwikkeling van verhalen over verkrachting in het strafproces* (Proefschrift Universiteit Leiden).

Horselenberg, R., Boon, R., Odinet, G., & Vredeveltdt, A. (2017). Het interviewen van getuigen. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 513-526). Den Haag: Boom juridisch.

Horselenberg, R., & Koppen, P.J. van (2017). Kinderen als getuigen. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 591-618). Den Haag: Boom juridisch.

Israëls, H. (2014). De koningin van het bewijs. *Expertise en Recht*, 2, 45-46.

Kassin, S.M., Drizin, S.A., Grisso, T., Gudjonsson, G.H., Leo, R.A., & Redlich, A.D. (2010). Police-induced confessions: Risk factors and recommendations. *Law & Human Behavior*, 34(1), 3-38.

Keijser, J.W. de, Elffers, H., Kok, R.M., & Sjerps, M.J. (2009). *Bijkans begrepen: Feitelijk en vermeend begrip van forensische deskundigenrapportages onder rechters, advocaten en deskundigen*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Keijser, J.W. de., Malsch, M., Luining, E.T., Weulen Kranenbarg, W., & Lenssen, D.J.H.M. (2016). Differential reporting of mixed DNA profiles and its impact on jurists' evaluation of evidence: An international analysis. *Forensic Sciences International: Genetics*, 23, 71-82. <http://dx.doi.org/10.1016/j.fsigen.2016.03.006>.

Knijff, P. de (2004). Bewijsvoering op basis van DNA-profielen en -databases. *Forensische Expertise*, 1, 39-49.

Komter, M. (2006). From talk to text: The interactional construction of a police record. *Research on Language and Social Interaction*, 39(3), 201-228.

Komter, M. (2019). *The suspect's statement. Talk and text in the criminal process*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koppen, P.J. van (2003). *De Schiedammer Parkmoord: Een rechtspsychologische reconstructie*. Nijmegen: Ars Aequi.

Koppen, P.J. van (2011). *Overtuigend bewijs: Indammen van rechterlijke dwalingen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Koppen, P.J. van, & Horselenberg, R. (2017). Identificatie. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 238-334). Den Haag: Boom juridisch.

Koppen, P.J. van, Keijser, J.W. de, Horselenberg, R., & Jelicic, M. (2017). *Routes van het recht: Over rechtspsychologie*. Den Haag: Boom juridisch.

Kunst, M. (2017). Posttraumatische stressstoornis. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 541-552). Den Haag: Boom juridisch.

Malsch, M. & Freckelton I. (2005). Expert bias and partisanship. A comparison between Australia and the Netherlands. *Psychology, Public Policy and Law*, 1, 42-61.

Malsch, M. (2009). *Democracy in the courts: Lay participation in European criminal justice systems*. Aldershot: Ashgate.

Malsch, M. (2013). Waardoor laat de rechter zich overtuigen? De rol van onmiddellijkheid bij het bewijs. *Cahiers Politiestudies*, 3, 263-278.

Malsch, M. (2017). Is het totaal meer dan de som der delen? Toezicht op strafvorderlijk overheidsoptreden. *Nederlands Juristenblad*, 43, 3132-3137.

Malsch, M. (2018). De afnemende rol van de rechtspraak: Is vervanging van de rechter mogelijk en wenselijk? *Justitiële Verkenningen*, 4, 49-63.

Malsch, M. (2019). *Het recht is te belangrijk om aan juristen over te laten* (Oratie Open Universiteit).

Malsch, M., & Boer, M.M. de (2019). Interviews of suspects of crime: Law and practice in European countries. In D.K. Brown, J.I. Turner, & B. Weisser (Eds.), *The Oxford handbook of criminal process*. www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190659837.001.0001/oxfordhb-9780190659837-e-18.

Malsch, M., Keijser, J.W. de, Kranendonk, P.R., & Gruijter, M. de (2010). Het verhoor op schrift of op band? De gevolgen van het 'verbaliseren' van verhoren voor het oordeel van de jurist. *Nederlands Juristenblad*, 37, 2402-2407.

Malsch, M., Keijser, J.W. de, Luining, E., Weulen Kranenbarg, M., & Lenssen, D. (2016). Hoe hard is DNA-bewijs? Internationaal-vergelijkend onderzoek naar de interpretatie van DNA-profielen. *Nederlands Juristenblad*, 18, 1261-1266.

Malsch, M., Kranendonk, R., Keijser, J. de, Elffers, H., Komter, M., & Boer, M. de (2015). *Kijken, luisteren, lezen: De invloed van beeld, geluid en schrift op het oordeel over verdachtenverhoren*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.

Malsch, M., Lammers, M., & Berg, T. van den (2018a). De meerwaarde van handpalmafdrucken voor de opsporing en vervolging. *Expertise en Recht*, 1, 4-11.

Malsch, M., Taverne, M.D., Elffers, H., Keijser, J.W. de, & Kranendonk, P.R. (2013). *DNA-rapporten: Makkelijker kunnen we het niet maken, begrijpelijker wel*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Malsch, M., Taverne, M.D., Keijser, J.W. de, Elffers, H., & Kranendonk, P.R. (2014). DNA-rapportage: Aanleiding voor debat? *Delikt & Delinkwent*, 1, 1-34.

Malsch, M., Zanten, J. van, & Elffers, H. (2018b). Pinokkio's neus: Leugens en het gedrag van de verdachte in een verhoorsituatie. *Delikt & Delinkwent*, 6, 462-477.

Merckelbach, H.L.G.J., Crombag, H.F.M., & Koppen, P.J. van (2003). Hoge verwachtingen: Over het corrumperend effect van verwachtingen op forensische expertise. *Nederlands Juristenblad*, 78, 710-716.

Meulenbroek, A.J. (2009). *De essenties van forensisch biologisch onderzoek: Humane biologische sporen en DNA*. Zutphen: Paris.

Meulenbroek, A.J. (2011). Leidraad en praktische handvatten voor de jurist bij het doorgronden van conclusies forensisch DNA-onderzoek. *Expertise en Recht*, 3, 73-89.

Meulenbroek, A.J., Blaeij, T.J.P. de, & Kloosterman, A.D. (2009). Richtlijnen borgen onbevooroordeeld DNA-onderzoek: Stapsgewijze benadering voorkomt 'post hoc target shifting'. *Expertise en Recht*, 6, 119-129.

Meulenbroek, A.J., & Aben, D. (2019). Grootschalig DNA-verwantschapsonderzoek: Grote doorbraken, toenemende mogelijkheden, hoe verder? *Expertise en Recht*, 1, 1-19.

- Meuwly, D. (2008). De vingerafdruk. In A.P.A. Broeders & E.R. Muller (red.), *Forensische wetenschap: Studies over forensische kennis en organisatie* (p. 323-345). Deventer: Kluwer.
- Mevis, P.A.M. (2006). *Capita strafrecht: Een thematische inleiding*. Nijmegen: Ars Aequi.
- Mevis, P.A.M. (2019). Modernisering van het strafprocesrecht op z'n Duits: Het bewijsrecht in Duits-Nederlandse rechtsvergelijking. *Delikt & Delinkwent*, 1, 1-20.
- Otgaar, H., & Jelicic, M. (2017). Het geheugen van kinderen. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 573-590). Den Haag: Boom juridisch.
- Poot, C.J. de, & Kruisbergen, E.W. (2006). *DNA-bevolkingsonderzoeken als instrument in de opsporing*. Den Haag: WODC.
- Posthumus, F. (2005). *Evaluatieonderzoek in de Schiedammer Parkmoord: Rapportage in opdracht van het College van procureurs-generaal*.
- Rassin, E. (2017). Suggestie tijdens het verhoor. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 527-541). Den Haag: Boom juridisch.
- Riemen, J.A.J.M., & Voorhoeve, I.M. (2015). *Dactyloscopisch onderzoek sporen: Vakbijlage*. Zoetermeer: Landelijke Eenheid Politie, Dienst Landelijke Operationele Samenwerking/Landelijk Forensisch Service Centrum, Afdeling Dactyloscopie.
- Rijnsburger, M., & Malsch, M. (2013). Toetsing door de rechter van deskundigenbewijs: Is er voldoende tegenspraak? *Expertise en Recht*, 1, 108.
- Smets, L., & Ponsaers, P. (2011). Het proces-verbaal van een verdachtenverhoor, een bron van informatie? Diverse *formats* van geschreven communicatie tussen politie en parket. In L. Smets, J. De Kinder, & L. Günther Moor (red.), *Proces-verbaal, aangifte en forensisch onderzoek* (p. 123-144).
- Stol, W.Ph., Kop, N., & Koppenol, P.A. (2005). *Eén spoor is geen spoor: Naar een landelijke sporendatabank voor informatiegestuurde opsporing*. Den Haag: WODC (Ministerie van Justitie).

Teeuwen, M. (2012). *Verraderlijk gewoon: Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*. Amsterdam: SWP.

Vrij, A. (2017). Het verhoren van verdachten. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 643-667). Den Haag: Boom juridisch.

Vrij, A., & Winkel, F.W. (2017). Leugendetectie door te letten op non-verbaal gedrag. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 795-786). Den Haag: Boom juridisch.

Wagenaar, W.A., Israëls, H., & Koppen, P.J. van (2009). *De slapende rechter: Waarom het veroordelen van burgers niet alleen aan rechters overgelaten kan worden*. Amsterdam: Bert Bakker.

Wessel, I., Raymaekers, L., Nierop, N., Eshof, P. van den, Otgaar, H., & Jelicic, M. (2017). Hervonden herinneringen. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 553-572). Den Haag: Boom juridisch.

Wessel, I., & Wolters, G. (2017). Het geheugen van getuigen: Herinneren, vergeten en vergissen. In P.J. van Koppen, J.W. de Keijser, R. Horselenberg, & M. Jelicic, *Routes van het recht: Over rechtspsychologie* (p. 493-512). Den Haag: Boom juridisch.

Wilde, B. de, Malsch, M., Berg, T. van der, Lammers, M., & Stevens, L. (2017). *Geef ze een vinger en ze willen de hele hand: De toepassing van handpalmafdrukken voor de opsporing en vervolging*. Den Haag: Boom juridisch.